

כב. בעניין תשלומים לקריאת שמע

א

בשו"ע (סימן ג"ח סעיף ז') כתב המחבר: "אם לא קראה ביום י"א שיש לה תשלומין בערבית. וכן אם לא קרא ק"ש בערבית יש לה תשלומין ביום, ויש חולקים". מקורו של המחבר מדברי הכלבו המובא בבית יוסף דכתב שם: "כתב הכלבו (סי' ט) טעה בק"ש של שחרית יש אומרים שאין לה תשלומין בערבית ולא של ערבית בשחרית ורבינו חיים כתב דק"ש שוה לענין תפלה עכ"ל", אלא שהמחבר הפך את הסדר כי דרכו להכריע כדעה האחרונה שמביא בשו"ע.

מקור הדין הוא בגמרא בפרק תפלת השחר (ברכות דף כו ע"א) הדנה בעניין השלמה בתפילה:

מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל למנות, מעוות לא יוכל לתקון זה שבטל קריאת שמע של ערבית וקריאת שמע של שחרית או תפלה של ערבית או תפילה של שחרית וחסרון לא יוכל להמנות זה שנמנו חביריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם א"ר יצחק א"ר יוחנן הכא במאי עסקינן שבטל במזיד אמר רב אשי דיקא נמי דקתני בטל ולא קתני טעה ש"מ.

הסוגיה משווה קריאת שמע לתפילה, ונחלקו האחרונים מה יש להסיק מכאן לעניין קריאת שמע. בבאר היטב שם מביא בשם הגהות משנה למלך (הלכות תפילה פרק ג' ה"ט) דמקשה על שיטת רבנו חיים: "ותמה לי שהרי למוד ערוך הוא בידינו מעות לא יוכל לתקון זה שבטל ק"ש". וכתב הבאר היטב ששאלת המשנה למלך היא למ"ד יש תשלומין

לקריאת שמע. אולם הבאר היטב העיר דאדרבא לא דק בסוגיא, משום ששם מסקינן שביטל במזיד וק"ש שווה לתפילה. ואם כן מוכח שבשוגג יש תשלומין לקריאת שמע כמו לתפילה. אבל בשערי תשובה כתב שאדרבא, שאלת המשנה למלך היא למ"ד אין לו תשלומין, שהרי מהסוגיא שם מוכח שדוקא במזיד אין לו תשלומין אבל בשוגג יש לו תשלומין.

על כל פנים, בצ"ח (ברכות שם) למד בסוגיא שאין תשלומין לקריאת שמע.

הוא כותב דבני הישיבה הקשו מה קושיית הגמ' ממעות לא יוכל לתקון, שכן איתא בגמרא שם לעיל דהמתפלל תשלומין נותנים לו שכר תפילה אבל לא שכר תפילה בזמנה. ואם כן דילמא מעות לא יוכל לתקון היינו שכר תפילה בזמנה, אבל תשלומין אפשר דחייב. ותירץ משום שהברייתא משווה תפילה לק"ש וכשם שלק"ש אין תשלומים כלל כמו כן לתפילה. אך שוב נתקשה הצ"ח דא"כ מה תירצה הגמ' שביטל במזיד ואומרת: "דייקא נמי דקתני בטל ולא קתני טעה", סוף סוף אינו דומיא דקריאת שמע שאפילו בשוגג אין לה תשלומים? ויישב הצ"ח שהואיל ומפורש בברייתא "בטל", לא משגחינן כמה שאינו דומיא דק"ש, אבל בטעה יש הבדל בין קריאת שמע ובין תפילה.

שיטה זו של רבנו חיים לאו יחידאה היא, שכן כתב הראב"ה במגילה (סימן תקע"א). וכן נראה דעת הרוקח שמביא בבית יוסף סימן תרע"ב לעניין הדלקת נר חנוכה אם לא הדליק לילה אחד: "וכן כתב הרוקח (סי' רכו עמ' קכח) וזה לשונו אם לא הדליק לילה אחד לא ידליק

למחר או לילה האחרת מה שהיה לו להדליק אז, ולא דמי לקריאת שמע ותפלה דאמרינן בפרק תפלת השחר (ברכות כו.). שיחזור ויקרא ויתפלל".

ב

והנה בטעם החולקים על רבנו חיים וסוברים שלא מועילה השלמה לקריאת שמע, כתב הפרי חדש: "ויראה דטעמא דמ"ד אין תשלומין לק"ש משום דשאני תפילה דכיון דרחמי נינהו כולי יומא מצלי ואזיל, אבל קריאת שמע דלא שייך למימר הכי אין לה תשלומין". הפר"ח כיון בזה לדעת המאירי שהעלה טענה זו בבאורו על המשנה הראשונה¹ וכן בספר המאורות (ברייתא פרק תפילת השחר). אולם מקורו של הכלבו מספר המכתם וספר אורחות חיים להר"א מלוניל (הלכות קריאת שמע סימן כג) וכן הביאו בספר ההשלמה. ומבואר בספר המכתם ואורחות חיים דטעם החולקים וסוברים שלא מועילה השלמה לקריאת שמע היא משום ברכות ק"ש. וז"ל אורחות חיים: "טעה בקריאת שמע של שחרית י"א שאין לה תשלומין בערבית ולא של ערבית בשחרית דברכות ק"ש שחרית לא מטכסיסא דערבית ודערבית לא מטכסיסא דשחרית, וכן דעת בעל ההשלמה. ור"ח ז"ל כתב דק"ש שווה לענין זה לתפילה אע"פ שאינן מטבע אחד". אלא שלכאורה הרי

אכן יש לברר לדעת הסוברים שיש תשלומין לקריאת שמע, כיצד ינהג בענין הברכות. אפשר לומר בדעת רבנו חיים דתמיד מברך כשעת התשלומין, כמו בטעה במנחה בערב שבת דמתפלל ערבית שתיים של שבת. וכן בטעה במנחה בשבת דמתפלל ערבית של חול. המאירי (ברכות דף כו ע"ב) העלה סברא זו לגבי קריאת שמע אלא שדחה דמיון זה: "ואם תאמר שיברך ברכות דהשתא כדין של ערב שבת בשבת או של שבת במוצאי שבת, בזה אין הטעם אלא שחיוב י"ח אף בשבת הוא אלא שכבוד שבת מפקיעו", כלומר שההשלמה לתפילה היא מעניין החיוב מה שאין כן בקריאת שמע. אלא שדחייתו לא הכרחית, שהרי הרמ"א (סימן ק"ח ס"ט) פסק: "וה"ה אם לא התפלל מנחה בערב ר"ח מתפלל של ר"ח שתיים"² הרי שלדעת הרמ"א מתפלל של ראש חדש פעמיים אף שהחיוב הקודם לא היה של ראש חדש. והוא הדין לגבי קריאת שמע יש לומר שיאמר ברכות של שחרית כשמשלים את קריאת שמע של ערבית בזמן קריאת שמע של שחרית. **אפשרות** אחרת בדעת רבנו חיים היא לומר דבתשלומין של ערבית בשחרית

1 וז"ל המאירי: "אבל מ"מ אף לאחר הנץ החמה קוראה בברכות שלא מתורת קריאת עונה אחר שהוא נאנס, ולא עוד אלא שיש מפריזים על מדותיהם לומר כן מתורת חיוב ומצד תשלומין כדין טעה ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית שתיים. וזו ודאי אינה, שלא נאמר כן אלא בתפלה שהן רחמים עד שאם התפלל יכול לחזור ולהתפלל נדבה, מה שאין כן בק"ש וברכותיה. אלא שקוראה שלא מתורת חיוב ובברכות".

2 וע"ש בט"ז שהלבוש חולק בזה על הרמ"א.

על לשון השולחן ערוך שהבאנו בתחילת העניין, ושם הביא המחבר שתי דעות אם יש תשלומים לקריאת שמע, כתב בבאור הגר"א (סוף סימן נ"ח): "ומ"מ צריך עיון דמאי תשלומין שייך כאן ומאי אסור הוא כיוון שאינו אלא כקורא בתורה". ומשמע דסבירא ליה דכל המחלוקת היא בלי ברכות, ולכן שאל מאי תשלומין שייך בלי ברכות. אך ממה שכתב "ומאי אסור הוא" משמע סבירא ליה דכל דין תשלומין בתפילה אינו חיוב אלא היתר, דבעבר זמנו לכאורה היה אסור לו להתפלל, ואע"פ דסבירא לן כרבי יוחנן שאומר "הלואי ויתפלל אדם כל היום" כבר כתבו התוספות (ברכות דף כ"א ע"א ד"ה ורבי יוחנן) דצריך חידוש בתפילה. ובשכח ולא התפלל יש היתר להתפלל. וראיתי להגר"י אריאלי זצ"ל (עינים למשפט ברכות דף כ"א ע"א) שלדעתו זו מחלוקת ראשונים, ומייחס דעה זו שתשלומים הם רשות לתוספות (ברכות דף כ"א ע"א ד"ה "איבעיא להו"), אבל הרי"ף סובר דתשלומין חובה. והדבר נראה תמוה דפשטות דברי הראשונים דזה חובה, וכך מפורש בספר ההשלמה. וכן משמע מדברי רב נטרונאי גאון (מובא בשבולי הלקט סימן נ"ד) דכתב "חולה שנאנס ולא התפלל לאחר שנתרפא אינו צריך לחזור ולהתפלל", ומשמע שעיקר דין תשלומין נאמר בקשר לחובה להשלים, וע"כ בלתי מובן הצ"ע של הגר"א.

ה

והנה לעיל ביארנו שני טעמים לחולקים על רבנו חיים: א. דהברכות שונות, וזו דעת בעל המכתם והאורחות חיים. ב. דתשלומים נאמרו רק בתפילה דרחמי כדמשמע מלשון

את הגמרא של "מעוות לא יוכל לתקון", ביחיד דוקא.

יאמר ברכות של ערבית. המאירי נוטה לאפשרות זו וז"ל: "ונוסח הברכות אפשר לסמוך מפני שהן כלליות למציאות יום ולילה כמו שאמרו להזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום"³, ומסיק שם: "ומ"מ אף לדעת זה מ"מ קורא הוא מתורת רשות ולא מתורת תשלומין וכבר כתבנו בענינים אלו בפרק ראשון".

ד

הבית יוסף (סימן ק"ח) מביא את לשון הסמ"ק: "טעה ולא התפלל ערבית יתפלל שחרית שתיים, לאחר שיתפלל תפילת יוצר וי"ח ברכות יתחיל אשרי ואח"כ יתפלל תפילת י"ח בשביל תפילת ערבית. אמנם לא יתפלל ברכות של ק"ש של ערבית". על יסוד זה הכריע הפרי חדש וכתב "ול"נ עיקר כמ"ד יש לה תשלומין", והוסיף: "אבל הברכות של ק"ש אין להם תשלומין ושוב מצאתי שכתב הבית יוסף סי' ק"ח כן בשם סמ"ק". ולא הבנתי את דעתו שהרי החולקים על רבנו חיים בגלל ברכות קריאת שמע, על כורחך סבירא להו דלא שייך תשלומין בלי ברכות ומשום שהברכות מעכבות, ולכן לא ייתכן להכריע שיש תשלומין בלי לומר ברכות קריאת שמע. ואפשר דס"ל דבמקום שאי אפשר לברך ברכות קריאת שמע יצא בקריאת שמע בלי ברכות, או שיש להסביר את הפרי חדש לפי שיטת תוספות ורה"ג דמחלקים בין צבור ליחיד, שביחיד ברכות לא מעכבות.⁴

3 דברי המאירי הם על פי הגמרא ברכות דף י"א עמוד ב.

4 עיין מגן גבורים סימן נ"ח ס"ק ט' שאכן על פי שיטת רב האי גאון שביחיד אין ברכות מעכבות הכריע שיש השלמה לקריאת שמע, וכן הסביר

ואזיל שייך תשלומים, ומשמע שאפשר לדמות לתפילה אף שתפילה רחמי.⁵

בספר סדר משנה על רמב"ם (הלכות קריאת שמע פרק א' הלכה י"א ד"ה שם שלש שעות) כתב דמחלוקת זו אם יש השלמה לקריאת שמע תליא במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן אם קריאת שמע של יום ושל לילה נחשבות כמצוה אחת או כשתי מצוות.⁶ דלפי הרמב"ן שהם נחשבות כשתי מצוות נפרדות לא שייך תשלומים בקריאת שמע "דמה התייחסות יש לקריאת שמע של יום עם של לילה או איפכא, הרי"ז כמי שמשלים בתוך ימי פסח אכילת כזית מצה שלא אכל בלילה הראשון שאינו מועילו כלום". מה שאין כן לפי הרמב"ם דהן נחשבות כמצוות אחת, מישך שייכי אהדרי והרי זה דומה לתפילה שכל שלשת התפילות נחשבות למצוה אחת. סברא זו מצאתי כתוב גם בשם ספר מעין החכמה. לעניות דעתי יש לפקפק הרבה במהלך זה, דנראה לי דבר פשוט שאין מחלוקת בין רמב"ם לרמב"ן באשר למהותן ותוכנן של שתי המצוות. גם הרמב"ם מודה שקריאת שמע בערב ובבוקר הנן שתי

הגמרא (ברכות דף כו ע"א): "או דלמא כיון דצלותא רחמי כל אימת דבעי מצלי ואזיל". בדעת רבנו חיים הסובר שקריאת שמע שווה לתפילה, צריך לומר דאמנם בהווא אמינא הגמרא הבינה שדין תשלומין מבוסס על רחמי, אבל אחרי שהגמרא הביאה את הברייתא שמעוות לא יוכל לתקון זה שבטל קריאת שמע ותפילה, ומסקנת הגמ' שדוקא ביטל אבל טעה ויכול לתקן ואם כן בטעה גם קריאת שמע ניתן לתקן, יש לומר שהטעם של רחמי נדחה. כך נראה דעת הפרי חדש שמסביר את דעת המחבר באחרונה שאין תשלומים לקריאת שמע, משום שרק ברחמי שייך תשלומים, ואחר כך מסיק דגם בק"ש יש תשלומים מכת הסוגיה הנ"ל.

ונראה להוכיח דעל כרחך טעם הכרעת המחבר דלא שייך תשלומין בק"ש לא משום דרק ברחמי שייך תשלומים וכדברי הפרי חדש, אלא משום דהברכות שונות. דהנה כתב באורחות חיים (הלכות נטילת ידים אות יב) "כתב הרב בעל ההשלמה תשובה שאלה בשם גאון, אדם שהטיל מים והסיח דעתו מלהטיל מים ואח"כ נמלך והטיל מים פעם אחרת שצריך לברך ב"פ אשר יצר, והביא ראיה ממ"ש ז"ל טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שתיים. ואין שעור להשתנת מים כי אפילו לטיפה אחת חייב לברך...". הבית יוסף (או"ח סימן ז') מביא דבר זה בשם רבינו הגדול מהר"י אבוהב שהביא את האורחות חיים. ובשו"ע (סימן ז' סעיף ג') הביא להלכה דין זה. ומגן אברהם וט"ז מביאים את הב"ח שחולק מטעם שזו ברכת הודאה וסגי פעם אחת, ומביאים ראיה מברכת המזון. מכל מקום אף אחד לא הזכיר שיש לחלק משום שרק בתפילה דרחמי הוא דכל אימת דבעי מצלי

5 ועיין בברכי יוסף או"ח סימן תרפ"ז אות א', ושם בד"ה וכל זה. ובד"ה זאת עולה כתב: "זאת עולה מן המדבר" דדעת יש אומרים שהביא כלבו וסמ"ק ומר"ן והרב לבוש דק"ש אין לה תשלומין וטעמא כמ"ש הרב הלבוש והרב פר"ח דדוקא תפלה דרחמי ניהו תקון תשלומין לא כן ק"ש דתליא בשכיבה וקימה ולכן אין לה תשלומין ונשמענייה מן הדא דמגילה נמי דלאו רחמי ותקיננו לה ביום ובלילה כל שעבר זמן קריאתה אפילו טעה או שכח ליתא בתשלומין", ולפמ"ש המחבר אינו סובר את הטעם דרק בתפילה דרחמי שייך תשלומין.

6 עיין בשעור נפרד בענין קריאת שמע אם היא מצוה אחת או שתיים.

דלפי זה הייתי אומר דרך ערבית ושחרית מישך שיכי אבל לא שחרית וערבית שלאחריה. אלא הטעם שהרמב"ם מונה אותן מצווה אחת משום שהעניין אחד כמובא ברמב"ם בספר המצוות שורש יא ובהשגות הרמב"ן שם. ועל כן גם קריאת שמע של שחרית מישך שייכי לערבית שאחריה, ולכן ניתן להשלים לדעת הרבנו חיים גם קריאת שמע של שחרית בערבית.

מצוות, אלא שכל המחלוקת ביניהם נוגעת למנין המצוות, האם נמנה אותן כשתי מצוות או כמצווה אחת. ומה שכתב הרמב"ן בספר המצוות (שורש ט): "ושני תמידין וקטורת בקר וערב וקריאת שמע נימנים שתיים שהן מצוות אינן מעכבות זו את זו וזמנה של זו לא זמנה של זו", הרמב"ם ודאי מודה שאינן מעכבות זו את זו, אלא שמונה אותן מצווה אחת וכלשונו שם: "הנה כבר התבאר לך שאפילו החלקים שאינן מעכבים זה את זה פעמים יהיו מצווה אחת כשיהיה הענין אחד". ומה שהדגיש הרמב"ן שאין מעכבות זו את זו, משום שאילו היו מעכבות זו את זו הרי שבודאי היו נחשבות למצווה אחת.⁷

והנה גם לדעה זו, דדין תשלומין בקריאת שמע מותנה בכך שקריאת שמע של ערבית ושחרית היא מצווה אחת ועל כן אפשר לומר דערבית ושחרית מישך שייכי, יש להוסיף דהטעם שהן מצווה אחת, לא משום שכתוב כוללם ביחד "ודברת במ... בשכבך ובקומך",

7 עיין משיב דבר (ח"ג סימן י"א) דכתב וז"ל: "דידוע שכופין על חלק המצווה כמו על כולה, והרי ק"ש שני פעמים ביום למ"ע אחת נחשב לדעת רמב"ם וכופין על ק"ש אחת כמו על שתיהם" ולפי הנ"ל דבריו צריכים עיון. על פי זה יש לעיין בדעתו של הקרן אורה שנדון בשעור בענין מצוות קריאת שמע אם היא מצווה אחת או שתיים, שכתב לגבי המחלוקת בין רבי שמעון וחכמים לגבי הקטרת פרס הקטורת של הבוקר בין הערבים, אם לא הקטירו בבוקר, שמחלוקתם היא אם הקטרת הקטורת בערב ובבוקר היא מצווה אחת או שתי מצוות. אם נאמר שכל המחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן נוגעת רק לשיטת המנין במנין תרי"ג מצוות, מהיכא תיתי למצוא חילוק באופן קיום המצווה בין שיטותיהם.